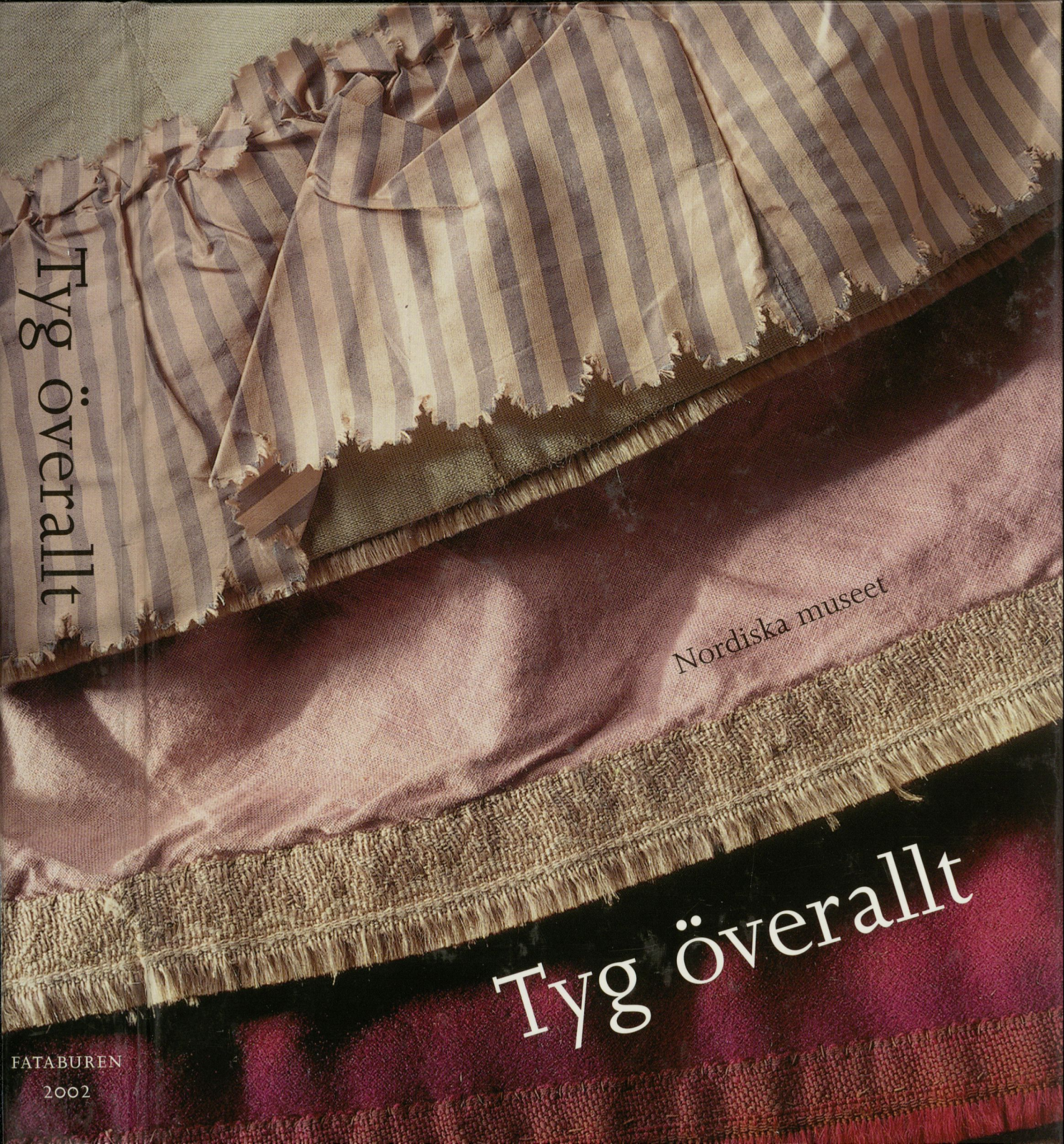

Tyg överallt

Nordiska museet

Tyg överallt

FATABUREN

2002

Nordiska museets och Skansens årsbok 2002

Tyg överallt

NORDISKA MUSEET

Fataburen 2002
Nordiska museets Förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordm.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör CHRISTINA WESTERGREN
Bildredaktör och fotograf om inte annat anges BIRGIT BRÅNVALL
I redaktionen BERIT ELDBIK och DAN WALDETOFT
Omslag och grafisk form LENA EKLUND
Omslagsbilder foto Birgit Brånvall och Karl Heinz Hernried i
Nordiska museet
För- och eftersättsblad foto Carl Wenngren i Norrköpings stadsmuseum
och Harald Olsson i Alingsås museum
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2002
ISSN 0348 971 X
ISBN 91 7108 483 5

Värt att vårda

ANN RESARE

Förr var det en självklarhet för husmödrar att ägna några vackra vårdagar åt att vädra garderoben. Alla vinterkläder skulle gås igenom och borstas, fickor skulle vändas ut och in. Fläckar skulle tas bort innan man stoppade de genomvädrade kläderna i malpåsar och hängde undan dem till nästa höst. Allt detta var en tidskrävande procedur, som ingen skulle kunna tänka sig att hoppa över. För hundra år sedan var kläder fortfarande dyrbarheter och man satte en ära i att vårda sitt textila arv. Det krävdes att man skötte plaggen. Kläder tvättades, men med måtta. Man använde ärmlappar, man bytte nötta delar, t.ex. kjolfällar som släpat i gruset.

Kläder var förr på ett helt annat sätt än idag en viktig del av ens bohag. De förtecknades i bouppteckningar och var värdefulla ägodelar, som var dyra att anskaffa i ett samhälle där det var ont om kontanter. Det var en omständlig procedur att framställa tyg och i regel fick tjänstefolk kläder eller tyg som lön för sitt arbete. Ofta fick man kläder som julklapp.

När man visar äldre kläder för moderna människor är den vanligaste frågan: Hur bar man sig åt när man tvättade kläder förr? Det enkla svaret är att man inte tvättade så mycket som nu och att man inte hade samma krav på hygien som vi har idag. Kläderna kom inte heller så nära kroppen. Kvinnor hade alltid många lager av underklä-

der närmast kroppen. Det var inte kroppen som smutsade kläderna utan påverkan utifrån som matfläckar och damm. Det värsta slitaget var gatans smuts. För att hålla kläderna i prydligt skick hade man utbytbara slitkanter nertill.

Många praktiska knep som användes förr kan fortfarande tillämpas. Det går att vattentvätta alltifrån yllebroderade folkdräktsplagg till tunn yllemuslin. Knepet är att man använder samma temperatur i tvätt- och sköljvatten. »När man låg där på sin tvättbrygga var det ju

Att vädra garderoben var en tidskrävande procedur, men inget som man kunde hoppa över. Foto Karl Heinz Hernried, Nordiska museets arkiv.

samma temperatur i ån hela tiden.« Kravet är att man använder skonsamma tvättmedel som Marseilletvål, som fortfarande finns i handeln.

Den viktigaste länken i kunskapsförmedlingen var säkert den muntliga traditionen från mor till dotter och från husmor till tjänstefolk. Men vid 1800-talets slut kom det dessutom ut ett stort antal handböcker om hushållsråd: *Fråga mig om allting*, *Husmodern i staden och på landet*, *Fråga mig!*, *Handbok för hemmet* och *Oumbärlig rådgivare för hvarje hem*. Ur dessa böcker kan man fortfarande hämta mycken lärdom om gångna generationers erfarenheter.

Kistor, skåp och garderober

I södra Sverige har man av tradition lagt kläder som inte var i bruk i kistor i speciella kistekamrar. I norr har man hängt sina kläder och textilier på stänger på loft och vindar. Det var viktigt att man förvarade kläderna väl. Under 1800-talet hängde man i borgerlig miljö sina kläder direkt på krokar i klädskap eller i klädkamrar. På detta sätt har man hängt kläder sedan 1500-talet. Kläderna hängdes på krokar direkt mot väggen och skyddades av tygskynken som fästes över dem.

Damkjolar och blusar hade långa bandöglor isydda för upphängning. För kostymer och ytterplagg fanns bygelhängare. Herrskjortor hade en ögla mitt bak vid kragfästet, som var till för att hänga upp skjortan. Skjortor användes ofta veckovis, eftersom manschetter och kragar var lösa och bytbara. Vanligtvis bytte man till ren skjorta inför söndagens kyrkbesök medan kragar och manschetter kunde bytas oftare.

Garderober med tvärgående rund stång för upphängning av klädhängare var inte vanliga förrän i början av 1900-talet. I boken *Modärn Sykonst* från 1910 påpekas att »garderober med enbart hakar på väggen för upphängning av kläder är rysligt omodärnt ... En modärnt

inredd garderob eller ett modärnt klädsåp har endast vid sin bakre vägg några hakar. I övrigt äro de försedda med tvärställda, vridbara hållare eller med en öfver hela längden gående trä- eller järnstaf, på hvilken plaggen hängas, sedan de dragits öfver bygelhängarna. I dylika garderober eller såp tillplattas och tryckas inte kläderna, utan hänga löst bredvid hvarandra, hvilket gör mycket till för deras bibehållande i godt skick. Hos bättre lif och blusar är det rådligt att stoppa upp ärmarna med silkespapper; och kragen, som man hakar ihop, erhåller inuti en remsa styvt papp, så att de bibehåller sin form.«

I handboken Fråga mig rekommenderar man att hålla garderoberna i den allra största ordning genom att »ömtåliga klädningar böra inhöljas i hvita lakan, eller kan man tråda hvita underkjolar öfver dem. På bestämd dag hvarannan månad plockas garderoben ur, dammtorkas, kläderna borstas, väggar och hyllor omsorgsfullt torkas och golfven skuras.«

Tidiga klådhångare tillverkades av naturvuxna grenar eller av böjd ståltråd, som såldes av luffare. Klådhångare av olika slag kom i allmänt bruk omkring sekelskiftet. »En bygelhängare bör överklädas med lämpligt tyg. Bygeländarna förses med små kuddar, som fylls med violpulver eller annan parfym.«

Ordet galge, i betydelsen klådhångare, började först användas 1915. När den enkla trägalgen kom blev den snabbt annonsplats för affärer som sålt kläderna, för klådfabriker eller stadshotell och pensionat, som alla tryckte sina namn på galgarna. Bruket av klådhångare gav upphov till en hel industri.

Att hålla de små fienderna på avstånd

Förr skulle man hänga ut kläder på våren efter vinterns förvaring och på hösten hänga undan sommarkläderna efter användning. Denna procedur var arbetskrävande. Den stora fienden var malen. Maläggen måste bort. Äggen utvecklas bäst i ca + 30°, men om tem-

peraturen är under $+ 10^{\circ}$ kläcks inga larver alls. Det är inte de flygande malhanarna som är hotet mot kläderna utan de från äggen utvecklade larverna, som med god aptit äter håll i yllekläder.

Ängrar och andra skadeinsekter fanns även förr. Linné skrev om ängrar redan på 1700-talet men sedan dess har det kommit fler varianter till Sverige, som har blivit svåra att få bukt med i våra dagar. Det verkar som man i hushållsrådsböcker kallade alla typer av skadeinsekter för mal. »Villkoret är att vinterkläderna på våren duktigt piskas och grundligt borstas, att fickorna vändas ut och in och att de därefter förvaras i invändigt med papper tapetserade lårar.«

I Modärn Sykonst kan man läsa att innan man hänger undan plaggen måste man ha en genomgång av dem. »Skadade uppslag och bårder sprättas man bort, och likaså gör man med smutsiga ärmlappar, för att antingen, väl tvättade, förvara dem eller kasta bort dem ...

om jag bara använt
FLY-TOX!

FLY-TOX
dödar absolut

Framställt av världens största firma i sin bransch
FÖR SÖTTÄRPINGAR VÄRRE

Kampen mot malen har förts med olika medel
t.ex. FLY-TOX och dräktpåsen ANTIMAL.

Tidningspapper och medel mot mal få sedan göra sitt till att hålla de små fienderna på avstånd.«

När hemmen fick centralvärme fick malen en riktig drivhusmiljö. Oändliga mängder av malmedel och malsprutor fanns i handeln från 1900-talets början. Naftalin, kamfer och paradiklorbensol gav obehaglig lukt, men ansågs effektivt. Eulanbehandling, som senare förbjudits, genomfördes genom att tyget doppades i en vätska.

Många naturmedel som malört och lavendel användes tidigare. I Ångermanland använde man skvattram och säljtickor. I Jämtland hade man pors som skydd mot mal. Tobak och tjärig ytved är andra varianter. I Gruddbo på Sollerön stoppades kläder i säckar och hängdes upp i stallen. »Det är ett absolut säkert medel« sade Flint Johan Eriksson, en av Nordiska museets meddelare så sent som 1937. En 90-årig dam i Sveg sade samma år att för att skydda kläder och fällar mot mal hängdes de ut på avträdesväggen.

På 1960- och 70-talen när starka malmedel som DDT användes var malen på väg att försvinna. Men sedan detta medel förbjudits är malen åter på väg att bli allmänt förekommande igen. Den gamla kunskapen om ordentlig genomborstning av plaggen har försvunnit. Idag håller ylleplagg åter på att bli farliga malhårdar.

Ett viktigt moment var att omgående ta bort alla fläckar. Fläckar kan fräta hål i tyger och dra till sig ohyra. Böckerna med hushållsråd är fyllda med recept på fläckborttagning. Man använde t.ex. medel av kvillajabark, barken av Quillaja saponaria, som innehåller små kristaller av kalium-

Fläckborttagning var ett viktigt moment.
Förpackning för fläckstift.

oxalat. »Quillayfläckstift borttager på grund av sin stora halt av quillayaextrakt alla slags fläckar såsom olje-färg-harts och vagnsmörj-fläckar m.m.«

Andra fläckborttagningsmedel var ammoniak, bensin, gummi arabicum, oxgalla, pulvriserad svavel, oxalsyra, linolja och terpentinolja. Av vanliga matvaror använde man potatismjöl, brännvin, sockervatten, vinättika, tevatten, grädde, lever- och recinolja, citronskivor och citronsyra.

Sparsamhet är en dygd

I textilknapphetens tid var det viktigt att ta tillvara tyget in i det sista. Kläder sprättades och syddes om. När mindre bitar var kvar blev det barnkläder. Sista stadiet var när man återanvände äldre tygspill ge-

Det var viktigt att spara det dyra tyget även om det kunde innebära mycket arbete. Vid kjolfällan fanns utbytbara slitkanter. Klänningar i Skansens klädkammare.

nom att klippa tyget i små bitar, fransa upp trådarna och kärna dem med vatten i en smörkärna. Man kardade sen det gamla yllet och blandade det med ny ull och spann nytt garn av denna restprodukt.

Förr kunde man inte tvätta en herrkostym eller ett större plagg utan att sprätta sönder dem helt och tvätta övertyg och foder var för sig. Det blev sedan skräddarens sak att sy ihop kostymen igen, och då vändes tyget ofta och den oslitna undersidan blev rätsida. Det var ju en tidsödande men tygbesparande åtgärd. Tyget var det dyra, inte skräddarens arbetstid.

»Blanknötta ställen pressas upp med pressduk, urvriden i ättiksvatten eller avkok på kvillajabark. Genom att draga en klädesborste med luggen över tyget, medan ännu ånga finnes kvar, blir resultatet bättre.« Ett annat sätt att behandla mörka yllekläder som blivit blanka, var att doppa dem i en blandning av salmiak, salt och vatten. Om mörka kragar hade blivit solkiga kunde man borsta dem med kaffesump.

Vi har tidigare konstaterat att kvinnokläder sällan kom nära den nakna kroppen, eftersom kvinnan alltid hade en särskild närmast kroppen. Den borgerliga kvinnan hade dessutom ett snörliv, en blusskyddare, ibland benkläder, alltid underkjol innan hon satte på sig klänningen. Klänningen var helfodrad och det dyrbara klänningstyget kom aldrig i beröring med kroppen. Vid halsen och ärmlinningar kunde man byta ut rysch och spetsar. Vid kjolfällan fanns utbytbara slitkanter, som även kallades ballayöser (fra. *ballaier*; sopa golv). Det fanns i handeln en hel del olika färdiga »skoningar i ylle och sammet hvilka äro rundväfvda och krympta dvs. gjorts vattentäta«. De kunde sys på för hand eller med maskin.

Ärmlappar skonade kvinnoblusar och liv. Istället för att tvätta hela plagget, sprättade man ur och tvättade endast ärmlapparna. »För att skydda kläder mot transpirationsfläckar användes ärmlappar av något slag. Smidiga finns i handeln av gummi och tunt tyg, men hemsydda av dunvarstyg föredragas av många. Ärmlappar kunna träcklas

fast, men det går lika bra, att fästa varje lapp med tre små säkerhetsnålar. De tvättas ofta, ja dagligen, ty annars biter sig den obehagliga transpirationslukten fast.»

Ärmlappar var ett sätt att skona kvinnors kläder. Förpackning och plagg med ärmlapp i Skansens klädkammare.

Stoppsvampar, strumpor och maskor

Strumpfötter slets fort och strumpstoppning hörde till de eviga kvinnoysslorna. Eftersom strumporna nöts mest på tår och hälar stickades dessa ofta med avvikande, starkare garn. När strumpfötterna sedan slitits ut stickade man nya fötter på gamla skaft. Stoppning av yllestrumpor var en nödvändighet, som man förr lärde sig i skolslöjden och i det militära. Stoppsvampen var ett självklart tillbehör i varje hem.

När kjolarna på 1900-talet blev kortare ställdes större krav på damernas strumpor. Silkesstrumpor var dyra och föremål för mycken omsorg. På 1940-talet kom nylonstrumpor, som var mycket åtråvärda. I handeln fanns det häl och tåskydd, som skulle bäras under

strumpan för att skydda den. Om det gick en maska kunde man antingen laga strumporna hemma eller lämna dem till uppmaskningscentral. Olika tillbehör för den tidsödande uppmaskningen fanns i hemmen. Man kunde t.ex. använda uppmaskningskroken »Anti-Mask«.

På 1940-talet kom ett nytt hjälpmedel, ett fodral med en rad stickor, som när de fuktades avgav ett slags bindemedel som stoppade den löpande maskan. Detta var utmärkt att ha i handväskan, om olyckan var framme. Även fuktad tvål kunde tillfälligtvis hindra en

Stoppning har hört till
de eviga kvinnoyss-
lorna. Stoppsvampar i
Skansens klädkammare.

maska att gå vidare. Strumpor var dyra och när det gick en maska var det katastrof. Det ansågs mycket ovärdat att ha en maska på strumpan.

Elegant förvaring och lappning med finesse

Ett mått på hur värdefulla klädespersedlar var förr är förvaringsaskar i olika eleganta utföranden och material. Hattaskar för herrar och damer var ju inte enbart till för förvaring utan också viktiga vid resor. Herrar har haft ändamålsenliga hattaskar av läder, trä eller papp. En hög hatt krävde en speciell modell liksom en chapeau-claque eller en uniformshatt. I herrarnas hattaskar förvarades även putsdyna av sammet. Det var viktigt att ha hatten välputsad. Om man hade råkat ut för oväder kunde man också lämna in den till hattmakaren som hade en specialmaskin för putsning. Kvinnor hade också påkostade hattaskar, varierande med hattmodet och hattarnas omfång.

Skor låg i tygpåsar. Rengöring och insmörjning av skor och stövlar var viktigt, eftersom skor var särskilt dyrbara ägodelar. Skor ställdes alltid undan med skoblock i eller uppstoppade med papper. Herrar hade manschetter, kragar, kragknappar i särskilt avpassade etuier. Kvinnor la sina handskar och smycken i påkostade skrin.

Kläder var viktiga ägodelar som därför skyddades och förvarades väl. De ärvdes ofta från den äldre generationen till den yngre. När de började bli slitna, tog man tillvara varje del av plaggen, även hos välbeställda familjer. I enklare familjer var det vanligt att man endast hade en uppsättning kläder för söndagar och en för vardagar. Det var socialt viktigt att man var propert klädd i kyrkan. De nötta helgkläderna användes så småningom till vardags. Kläderna lappades med stor finesse. Vackert infällda lappar går inte att se. Även fint folk hade lappade kläder. Om någon lapp av plaggets tyg ej fanns kvar, drog man sig inte för att använda andra tyglappar. Ordet fattiglapp kommer av detta.

Ett sätt för kvinnorna att skydda sina kjolar till vardags var att ha ett eller flera midjeförkläden. Att bära förkläde är ett gammalt bruk som både har praktisk och dekorativ funktion. Småflickor skonade sina klänningar med förkläden. Yrkesarbetande män har också haft funktionella arbetsförkläden av tyg eller skinn. Vem kan tänka sig en kock eller en bagare idag utan sitt karaktäristiska förkläde?

Under 1900-talet har tekniken gett oss ovärderlig hjälp. Men trots dataprogrammerade tvättmaskiner, skoputsmaskiner, ångdockor och vakuumstrykbord kommer man inte ifrån den manuella hantering-

Hattask och hatt i
Skansens klädkammare.

Eleganta askar och etuier visar att kläder var värda att vårda. Etui för kragar i Nordiska museet.

en när det gäller klädvård. Fickor måste borstas ur för hand, kläder måste hängas upp ordentligt för att hålla formen, skoblock stoppas i skorna, dessutom ger omsorgsfull lappning och lagning kläder nytt liv.

Det tar tid att vårda kläder men kläder är värda att vårda.

ANN RESARE har varit intendent vid Skansens kulturhistoriska avdelning fram till år 2001 och under 30 år förestått Skansens klädkammare. Under hennes ledning har dräktsamlingarna väsentligen utökats. Klädkammaren har fått ändamålsenliga lokaler intill Skansens stadskvarter och en central roll i Skansens verksamhet.